

УДК 343

Т.Є. Леоненко

кандидат юридичних наук, доцент
Класичний приватний університет

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ, ЩО ВЧИНИЛА ЗЛОЧИН НА РЕЛІГІЙНОМУ ҐРУНТІ, В КРИМІНОЛОГІЇ ТА ЮРИДИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У статті розкрито поняття особи злочинця, що вчинила злочин на релігійному ґрунті, проаналізовано положення щодо визначення людської особистості та її взаємозв'язку з поняттями "особа злочинця" та "суб'єкт злочину".

Ключові слова: релігія, особистість, особа, злочин, суб'єкт, суспільна небезпека, презумпція невинуватості.

Для правильного розуміння, всебічного аналізу й ґрунтовної теоретичної розробки такої складної та багатопланової проблеми, як особа злочинця, яка вчинила злочин на релігійному ґрунті, необхідно, насамперед, звернутися до основних наукових положень щодо людської особистості в загальнотеоретичному плані. Термін "особистість" походить від лат. *persona* – особистість. Як зазначають американські психологи Л. Х'елл і Д. Зіглер, "спочатку це слово означало маски, які надягали актори під час театральної вистави в давньогрецькій драмі" [1, с. 22].

Найвідомішими напрямками в дослідженні особистості є такі: психодинамічна теорія З. Фрейда, індивідуальна теорія А. Адлера, аналітична теорія К.Г. Юнга, гуманістична теорія Е. Фромма, соціокультурна теорія К. Хорні, диспозиційна теорія Г. Олпорта, теорія соціального навчання Дж. Роттера, феноменологічна теорія К. Роджерса, структурна теорія рис особистості Р. Кеттела, теорія типів особистості Г. Айзенка, еґо-теорія особистості Е. Еріксона [2].

Очевидно, що вмістити це різноманіття в одне визначення так, щоб воно, з одного боку, не було надто розлогим, а з іншого – враховувало всі важливі аспекти проблеми, – складне завдання, ураховуючи також той факт, що деякі теорії особистості діаметрально протилежні одна одній.

Найбільш логічним виходом з такого становища може бути узагальнення й систематизація суджень, відображених у більшості теоретичних визначень особистості. Із цим, на нашу думку, успішно впоралися вже згадувані американські психологи Л. Х'елл і Д. Зіглер, які сформулювали чотири ключові тези, що об'єднують основні визначення особистості [1, с. 24].

1. У більшості визначень наголошено на ролі індивідуальності або індивідуальних відмінностей. В особистості відображені такі особливі якості, завдяки яким ця людина

відрізняється від усіх інших людей [3, с. 347].

2. Особистість відображено у вигляді гіпотетичної структури або організації. Поведінку індивідуума, доступну безпосередньому спостереженню, принаймні частково, розглядають як організовану або інтегровану особистістю. Тобто особистість являє собою певне ядро, що пов'язує воедино різні психічні процеси індивіда й надає його поведінці необхідної послідовності і стійкості. Особистість здатна керувати своєю поведінкою й розвитком, що виявляється у визначальній і необхідній їй властивості – активності, яка дає змогу стверджуватися у вчинках і справах. Однією з найважливіших ознак особистості є її діяльність. Особистість – це діяч.

3. Більшість авторів акцентує на важливості розгляду особистості у співвідношенні із життєвою історією індивідуума або перспективами розвитку. "Особистість характеризується в еволюційному процесі як суб'єкт впливу внутрішніх і зовнішніх чинників, включаючи генетичну й біологічну схильність, соціальний досвід і мінливі обставини навколишнього середовища".

4. Особистість наділена стійкими рисами, які забезпечують їй відносну незмінність і сталість у часі та в мінливих ситуаціях (транситуативних). Сформувавшись у певному соціально-побутовому середовищі, кожна людина як особистість набуває стабільної структури психічних якостей, яка надає їй не тільки усвідомленості навколишнього, а й певної однотипності поведінки [4, с. 10].

Таким чином, на основі наведених положень особистість можна визначити як стійку й неповторну систему внутрішніх психологічних властивостей людини, що мають соціальне значення, які сформувалися під впливом соціальних умов її життя.

Метою статті є розкриття поняття особи злочинця, що вчинила злочин на релігійному ґрунті, в кримінології та юридичній психології.

Визначення поняття "особа злочинця" значною мірою залежить від його співвідношення з такими категоріями, як "особистість людини" і "суб'єкт злочину".

Деякі фахівці вважають, що немає ніякої практичної цінності (а може, і теоретичної можливості) у визначенні загального поняття особи злочинця [5, с. 102]. Відповідно до зазначеної позиції, усіх осіб, які вчинили злочин, об'єднує єдина ознака – порушення кримінального закону. А для цього достатньо традиційного й дуже точного за своїм змістом поняття "суб'єкт злочину". Безумовно, ця позиція має свої переваги: обмеживши таким чином поняття особи злочинця, ми чітко фіксуємо обсяг поняття [6]. Однак це надзвичайно збіднює його зміст. Без сумніву, особистість більшою чи меншою мірою виявляється у злочині, але сам лише факт його вчинення не розмежовує це поняття з поняттям суб'єкта злочину.

Протилежної позиції дотримуються Ю.М. Антонян, А.І. Долгова, Н.С. Лейкіна, А.Б. Сахаров та інші вчені, які вважають, що поняття "суб'єкт злочину" не зовсім придатне для цілей кримінологічного характеру, адже при дослідженні та поясненні причин, механізму й змісту злочинної поведінки необхідне вивчення не тільки кримінально-правових, а й соціально-демографічних, психологічних та інших особливостей осіб, які вчинили злочини. І з цим не можна не погодитися [7].

Вважається, що в розгляді цього питання слід спиратися на співвідношення кримінально-правового поняття злочину та кримінологічного поняття злочинної поведінки [8]. Обидва визначення характеризують одне й те саме явище. Проте, очевидно, що вони якісно й кількісно різняться. Поняття злочину як суспільно небезпечного й винного діяння використовують для визначення підстав кримінальної відповідальності, поняття злочинної поведінки – для вивчення причин і механізму злочинів. Відповідно, "якщо розрізняються поняття "злочин" і "злочинна поведінка", то слід визнати й відмінність понять "суб'єкт злочину" та "суб'єкт злочинної поведінки" (особа злочинця)".

Проте, незважаючи на зазначені відмінності, ці категорії тісно взаємопов'язані, оскільки про особу злочинця можна говорити лише стосовно фізичної, осудної особи, яка досягла певного віку, тобто того, хто за законом може бути суб'єктом злочину. Ця обставина дає нам змогу зробити висновки, що поняття особи злочинця певною мірою умовне й формальне, оскільки формальний і умовний сам кримінальний закон, який визначає злочинність і караність діянь, а отже, і коло осіб, що підпадають під поняття "суб'єкт злочину". Іншими словами, поняття "особа злочинця, яка вчинила злочин на релігійному ґрунті", слід розглядати в просторовому й часовому контексті відповідного кримінального закону.

Складнішим є питання щодо інтервалу існування конкретної особи злочинця. У цьому сенсі необхідно визначити момент виникнення такої особи й момент, коли особа перестає вважатися злочинцем і, отже, не може вивчатися кримінологією в такому ракурсі. Щодо першого питання цікаві міркування С.І. Курганова, який зіткнувся з дилемою, при будь-якому вирішенні якої виникають певні суперечності. Так, якщо особа злочинця виникає в момент винесення вироку, то існує інтервал, під час якого особа, яка вчинила злочин, не є особою злочинця, що суперечить самому цьому поняттю. Якщо ж вона з'являється в момент учинення діяння, то ми повинні вважати особою злочинця того, хто не є суб'єктом злочину, оскільки винність у вчиненні злочину встановлюється лише судом.

На нашу думку, поняття презумпції невинуватості, про яку говорить С.І. Курганов, не має перешкоджати кримінологічному вивченню особи злочинця з моменту, коли вона об'єктивно стає такою. Безумовно, винність особи у вчиненні злочину встановлюється виключно судом. Але вирок суду не робить людину злочинцем, а визнає злочинцем того, хто вже ним є, хто став ним у момент вчинення злочину (якщо, зрозуміло, обвинувальний вирок винесено правильно) [9]. По-іншому вирішується питання щодо особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину незаконно, коли незаконність пред'явлення обвинувачення й притягнення до кримінальної відповідальності загалом є юридичною помилкою органів досудового розслідування та суду, коли вирок виноситься незаконно або коли така помилка виправляється під час судового розгляду справи й особа виправдовується. Урешті-решт, така особа не є юридично ні суб'єктом злочину, ні особою злочинця, хоча фактично з моменту пред'явлення їй обвинувачення до з'ясування її непричетності до вчиненого злочину вона набуває ознак суб'єкта злочину й особи злочинця.

Якщо злочин вчинено, але органи досудового розслідування не виявили його, особа злочинця вже існує, адже вчинення злочину є об'єктивною реальністю, яка повинна бути пізнана та встановлена слідством і судом. Ця особа наявна незалежно від волі суду. Отже, особу злочинця, а точніше, момент її виникнення, не слід безпосередньо пов'язувати з відкриттям кримінального провадження. Таким чином, ми вважаємо, що формально особа злочинця в кримінологічному розумінні з'являється одразу після вчинення злочину й існує паралельно із суб'єктом злочину в кримінально-правовому розумінні в одній особі.

У наукових колах також немає одностайності щодо питання: коли особа, яка вчинила злочин, перестає вважатися злочинцем.

Деякі автори вважають, що особа злочинця існує до відбуття покарання, оскільки незасудженого не можна розглядати як особу злочинця [10]. Із цим твердженням навряд чи можна погодитися, оскільки сам факт відбуття покарання не може миттєво трансформувати особистість, радикально змінити зміст її поглядів та орієнтації, рівень і коло потреб, спрямованість дій.

Суворі кримінальна процесуальна інтерпретація цього поняття призведе до того, що для кримінології особою злочинця буде й особа, яка виправилась задовго до закінчення встановленого судом покарання, а то й до нього (у разі, якщо залучення до кримінальної відповідальності саме по собі справило достатній психологічний вплив на людину, яка порушила закон, але покарання все ж було призначено).

Встановивши, що термін "особа злочинця" – науковий факт, інтервал існування цієї категорії та необхідність її розгляду в просторовому й часовому контексті відповідного кримінального закону, ми неминуче стикаємося з необхідністю визначити зміст поняття "особа злочинця" у кримінології та юридичній психології.

Думки фахівців із цього приводу можна умовно поділити на три групи:

1. Більшість авторитетних учених уникає визначення поняття особи злочинця, обмежуючись аналізом лише деяких особистісних характеристик, властивих злочинцям. Ця обставина ще раз свідчить про складність зазначеної проблеми [11].

2. Особу злочинця можна розглядати як сукупність біопсихосоціальних рис індивіда, який вчинив злочин.

Водночас зазначений підхід видається не зовсім правильним, оскільки кримінологічне вивчення злочинця не може бути вичерпним дослідженням усієї складної комплексної проблеми людини. "Особистість для кримінолога цікава... лише тією мірою, якою її властивості зумовлюють вчинення злочину" [12].

Психологічні чинники, що впливають на формування особистості сучасного злочинця, належать до найбільш цікавих і важливих тем у соціальній антропології, соціології, кримінології та юридичній психології. Під психологією особи злочинця розуміють сукупність соціально негативних, типологічних якостей індивіда, що зумовили вчинення ним злочинного діяння певного типу та виду. У таких злочинців збочене ставлення до певного аспекту соціальної дійсності.

3. Соціальний підхід. Ця характеристика є традиційною для радянської кримінології. Наприклад, А.Б. Сахаров вважав, що особа злочинця є не що інше, як "певна сукупність усіх тих соціально значущих ознак, властивостей, зв'язків і обставин, які в поєднанні з іншими умовами та обставинами впливають на вчинення злочину" [13].

С.М. Іншаков визначає особу злочинця як сукупність "негативних, криміногенних якостей особистості, які зумовили (або могли зумовити) вчинення людиною злочину" [14]. Таким чином, по-перше, проведено чітку межу між рисами особистості, які мають кримінологічне значення, та рештою особливостей індивіда; по-друге, це поняття універсальне в тому сенсі, що не виключає особистісні властивості злочинця біологічної, генетичної, психологічної, індивідуально-психологічної та соціальної природи, кожна з яких більшою чи меншою мірою зумовлює злочинну поведінку.

Звичайно, визначення, запропоноване С.М. Іншаковим, має дещо узагальнений характер, охоплюючи всю неоднорідну масу різних злочинців. Однак це визначення особистості злочинця, на нашу думку, відповідно до предмета нашого дослідження (нас цікавить і кримінологічна, і психологічна характеристика) є більш-менш універсальним, оскільки ми згодні з тезою, що обмежуватися лише соціальними характеристиками особистості злочинця і повністю ігнорувати її психологію неправильно, адже саме його психологія є фундаментом злочинного діяння, особливо враховуючи той факт, що суспільна небезпека особистості формується найчастіше до вчинення злочину.

Туринський професор Ч. Ломброзо – один з першопрохідців у вивченні особи злочинця – базувався у своїх дослідженнях на досягненнях антропології. Його основна праця "L'uomo delinquente" вийшла у 1876 р. [15]. Сама назва головної праці молодшого сучасника й учня Ч. Ломброзо – Е. Феррі "Sociologia criminale" (кримінальна соціологія), що вийшла через п'ять років після "Злочинної людини", свідчить про те, що у вивченні особи злочинця була включена соціологія. Крім цього, Е. Феррі у своїх дослідженнях багато в чому спирався також і на психологію, кримінальну статистику й прообраз сучасного кримінально-виконавчого права – "тюрмоведення" [16, с. 35]. Усе це свідчить про те, що особистість злочинця як об'єкт міждисциплінарного пізнання існує вже понад століття. Без сумніву, з тих часів і кримінологія загалом, і вчення про особу злочинця зазнали помітних змін. Сьогодні становить значні труднощі навіть визначення кількості наук, включених у розробку цієї проблеми, не кажучи вже про конкретніші питання.

Усе ж одним з визначальних принципів вивчення особи злочинця має бути визначний пріоритет юридичних наук, оскільки, насамперед, ідеться про правове явище. Водночас пізнання цього явища важко здійснити без психології.

На нашу думку, для більш правильного розуміння проблеми комплексного вивчення особи злочинця доцільно провести аналогію між досліджуваним питанням і вчен-

ням про склад злочину. Як і особистість злочинця, склад злочину інтегрує суб'єктивні й об'єктивні ознаки. Склад злочину існує в єдності ознак, які його характеризують. У свою чергу, кожна з ознак складу також пов'язана з іншими і не існує сама по собі, тобто поза зв'язком з ними й поза складом злочину загалом [17]. Таким чином, особистість злочинця, що вчинила злочин на релігійному ґрунті, також слід розглядати в єдності психологічних, соціальних, фізіологічних, спадкових і будь-яких інших ознак, які відображають її сутність. Зауважимо, що розгляд окремо компонентів, які утворюють таку особистість, є лише першим рівнем її дослідження.

Кримінологічне вивчення особи злочинця, яка вчинила злочин на релігійному ґрунті, поділяється на три рівні залежно від обсягу та змісту відповідних компонентів цієї проблеми.

Перший рівень – розробка концепції, системи гіпотез і програми вивчення на рівні загального поняття особистості злочинця; виявлення чітко доведених типових рис (особливостей) особистості злочинця на рівні загального поняття; розробка на цій основі пропозицій щодо вдосконалення загальновиховної системи, профілактики, заходів правового впливу на правопорушників; розробка методики збирання та аналізу узагальнених даних про особи злочинців для потреб практичної діяльності правоохоронних та інших органів.

Другий рівень охоплює аналогічні розробки за контингентами (класифікаціями) осіб, які вчиняють злочини, в тому числі за статтю та віком, регіоном, місцем проживання й показником міграції, родом занять, змістом і мотивацією злочинних дій.

Третій рівень – розробка концепції індивідуального вивчення особи злочинця в практиці правоохоронної діяльності; розробка на цій основі комплексу типових методик індивідуального вивчення особистості злочинця для органів досудового розслідування, суду, органів, які виконують кримінальне покарання або замінюють його міру, органів, що здійснюють реадaptaцію осіб, достроково звільнених від відбування покарання.

Розкриття психології особи злочинця як суб'єкта антигромадської поведінки потребує комплексного підходу до вивчення її психологічних властивостей. Цей підхід повинен спиратися на науково обґрунтовані висновки про те, які психологічні властивості особистості, яку роль вони відіграють у породженні злочинної поведінки, тобто необхідно розробити модель психологічної структури особистості злочинця, що виражає суть криміногенної особистості.

До психологічної структури особи злочинця, що вчинила злочин на релігійному ґрунті, можна зарахувати: властивості мотиваційної сфери (потреби, інтереси, стійкі

мотиви тощо); властивості ціннісно-нормативної сфери (погляди, переконання, ціннісні орієнтації, установки, позиції особистості тощо); інтелектуальні властивості (рівень розумового розвитку, особливості мислення тощо); властивості, що відображають досвід, значущий у злочинній поведінці (знання, вміння, навички, здібності); емоційні, вольові властивості, темперамент.

Якщо подивитися на психологічну структуру особи злочинця, що вчинила злочин з мотиву релігійної ненависті або ворожнечі, з погляду виконуваних нею функцій у породженні злочинної поведінки, то вона повинна включати властивості, що зумовлюють:

- криміногенно значуще сприйняття тих чи інших соціальних умов і ситуацій;
- мотивацію до злочинної поведінки;
- прийнятність злочинної мети, яка як така визначається кримінальним способом реалізації мотивів;
- можливість реалізації злочинного способу, тобто досягнення злочинної мети [19].

Адекватне вивчення особистості злочинця неможливе без дослідження проблеми способу життя злочинців, який багато в чому визначає основні риси особистості, а значить, і злочинну поведінку. Спосіб життя, як стверджує Ю.М. Антонян, – одне з найбільш багатограних соціальних явищ, у якому, як у фокусі, заломлюються економічні й суспільні, психологічні та ідеологічні, моральні й інші відносини людей [19]. Слід зазначити, що зв'язок способу життя злочинця і його особистісних особливостей має двосторонній характер; іншими словами, основні риси особистості не тільки зазнають впливу, а й самі певною мірою впливають на спосіб життя особи. На сьогодні в кримінологічній науці особистість злочинця, її діяльність, поведінку та спілкування вивчають швидше окремо, ніж взаємопов'язано.

Таким чином, особа злочинця характеризує кінцевий продукт – самого злочинця – як єдину систему властивостей, які включені до складу злочину й утворюють сукупність ознак, що характеризують суб'єкта злочину (осудність, досягнення певного віку та ознаки спеціального суб'єкта злочину) або виходять за межі складу злочину і слугують для індивідуалізації кримінального покарання або звільнення від нього, тобто утворюють поняття особи злочинця.

Список використаної літератури

1. Хьелл Л. Теории личности. Основные положения, исследование и применение / Д. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 1998. – 608 с. – (Серия: Мастера психологии).
2. Райгородский Д.Я. Психология личности : хрестоматия / Д.Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ, 2006. – Т. 1. – 1056 с.
3. Психология : словарь / под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.

4. Грибанов В.П. Очерки психологии личности / В.П. Грибанов. – Новосибирск, 1971.
5. Карпец И.И. Проблема преступности / И.И. Карпец. – М., 1969. – 169 с.
6. Курганов С.И. Теоретические вопросы изучения личности преступника / С.И. Курганов // Личность преступника и предупреждение преступлений : сб. науч. трудов. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1987. – С. 23–33.
7. Антонян Ю.М. Изучение личности преступника : учеб. пособ. / Ю.М. Антонян. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1982. – С. 43; Долгова А.И. Изучение личности преступника / А.И. Долгова // Советское государство и право. – 1978. № 6. – С. 79 и далее; Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность / Н.С. Лейкина. – Л., 1968. – С. 115.
8. Механизм преступного поведения / отв. ред. В.Н. Кудрявцев. – М. : Юридическая литература, 1981. – С. 31.
9. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса / М.С. Строгович. – М., 1968. – Т. 1. – С. 89.
10. Антонян Ю.М. Преступник как предмет криминологического изучения / Ю.М. Антонян // Вопросы борьбы с преступностью. – М., – 1981. – № 34. – С. 41; Криминология / под ред. В.Н. Кудрявцева. – М. : Юристь, 1997. – С. 83.
11. Иншаков С.М. Криминология / С.М. Иншаков. – М. : Юриспруденция, 2000. – 432 с.
12. Блувштейн Ю.Д. Понятие личности преступника / Ю.Д. Блувштейн // Советское государство и право. – 1979. – № 8. – С. 98.
13. Сахаров А.Б. Учение о личности преступника / А.Б. Сахаров // Советское государство и право. – 1968. – № 9. – С. 66.
14. Иншаков С.М. Криминология / С.М. Иншаков. – М. : Юриспруденция, 2000. – 432 с.
15. Бурлаков В.Н. Индивидуальное предупреждение преступлений / В.Н. Бурлаков, В.В. Орехов. – Л. : ЛГУ, 1988. – 150 с.
16. Ферри Э. Уголовная социология / Э. Ферри. – М. : Инфра-М, 2009. – 664 с.
17. Учебник уголовного права. Общая часть / под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. – М. : СПАРК, 1996. – С. 78.
18. Столяренко А.М. Прикладная юридическая психология / А.М. Столяренко. – М. : Юнити, 2001. – 639 с.
19. Антонян Ю.М. Антиобщественный образ жизни как криминологическая проблема / Ю.М. Антонян // Советское государство и право. – 1981. – № 3.

Стаття надійшла до редакції 18.01.2014.

Леоненко Т.Е. Проблема определения понятия личности преступника, который совершил преступление на религиозной почве, в криминологии и юридической психологии

В статье раскрывается понятие личности преступника, который совершил преступление на религиозной почве, анализируются понятие человеческой личности и его взаимосвязь с понятиями личности преступника и субъекта преступления.

Ключевые слова: религия, личность, преступление, субъект, общественная опасность, презумпция невиновности.

Leonenko T. Problem Definition of Offender who Committed a Crime on Religious Grounds in Criminology and Legal Psychology

The article explains the concept of criminal identity who committed a crime on religious ground, analyzed the situation in relation to the concept of the human personality and his relationship with the concept of the criminal's personality and the entity of crime.

Criminological examination of criminal, who committed the offense on religious ground is divided into three levels, depending on the scope and content of the relevant components of the problem.

The first level: the development of concepts and hypotheses of the studies programs at the level of the general concept of the offender; identify strongly brought the typical features (characteristics) of the offender at the level of the general concept; development of the basis of proposals for improving the general educational system, preventive measures, measures of legal influence on offenders; development of methods to collect and analyze aggregate data on individual offenders for the purpose of practice and other law enforcement agencies.

The second level covers a similar development in context of the persons' forces (classification), who commit crimes, including by sex, age, region, abiding place and migration index, occupation, maintenance and motivation of criminal acts.

Third level: development of the concept of studying entity offender in the practice of law enforcement; development of the basis of common complex methods of studying entity offender for pre-trial investigation or court; agencies that perform criminal penalties or replace it in quality; authorities responsible for the prematurely resettlement of people released from punishment.

Key words: religion, personality, crime, entity, social danger, assumption of innocence.